

نقش تاشی خاتون در توسعه حرم حضرت احمد بن موسی شاه چراغ^(ع)

^۱ مرضیه جعفری

^۲ رضا محمدی

چکیده

از پیامدهای تشکیل حکومت ایلخانی در ایران، مشارکت و نقش بیشتر زنان در فعالیت‌های اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی است که باگذشت زمان این حضور پررنگ‌تر و محسوس‌تر می‌شود. در قرن هشتم و در زمان حکومت آل اینجو در شیراز، تاشی خاتون، نمونه‌ای از این زنان است. وی از نفوذ خود برای نقش‌آفرینی در مسائل اجتماعی بهره‌فرآوان می‌برد. با بررسی فعالیت‌های وی، علاقه خاتون به مذهب و همچنین توجه وی به دانش و هنر را می‌توان در برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی وی دنبال و فهم کرد. در این میان احمد بن موسی نقش محوری در حضور اجتماعی - فرهنگی تاشی خاتون دارد. از اقدامات خاتون آل اینجو، می‌توان بازسازی و توسعه حرم حضرت احمد بن موسی، موقوفات فراوان برای حرم مطهر، ساخت مدرسه و کتابخانه، برگزاری جلسات مذهبی و توجه به هنر را نام برد. این مطالعه تاریخی با روش توصیفی - تحلیلی، با جستجو در داده‌های موجود کتابخانه‌ای، به بازسازی و ارائه تصویری از آنچه بوده، روی آورده است. در این میان، بررسی و تبیین نقش مرقد احمد بن موسی در جایگاه و فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی تاشی خاتون نیز مورد توجه قرار گرفته است.

کلیدواژه: شاه‌چراغ، تاشی خاتون، شیعه، زن، آل اینجو، شیراز.

۱- کارشناس ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی. email : marziyejafari12@yahoo.com

۲- کارشناس ارشد تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام. email : niyaz4030@gmail.com

مقدمه

شهر شیراز از قرن چهارم هجری و حاکمیت آل بویه بر فارس به یکی از مراکز عمده تشیع در ایران تبدیل گشت، هرچند در قیاس با ساوه، ری، قم و کاشان این مرکزیت کم رنگ تر بود. سادات و شیعیان شیراز دارای نفوذ و قدرت اقتصادی و اجتماعی در جامعه بوده و بسیار مورد احترام قرار داشته‌اند. ابن بطوطه در قرن هشتم هجری هنگامی که فارس در زیر سیطره آل اینجو بود، از شیراز بازدید کرده است در این مورد می‌نویسد: « شیراز از جمله شهرهایی است که سید در آن بس زیاد است... و نقیب آنان عضدالدین حسینی نام دارد» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۶۱). حمداله مستوفی نیز در اثر ارزشمند خود نزهه القلوب به حضور فراوان شیعیان در شیراز اشاره کرده است. شرایط زمانه، موقعیت سیاسی و اجتماعی ایران عهد ایلخانان و حمایت ایلخانان مغول از تشیع و به‌ویژه اقدامات الجایتو، به همراه حضور وزرا و دیوانیان شیعی در دربار ایلخانان و تبلیغ و ترویج فرهنگ وقف از سوی آنان در گسترش تشیع در شیراز تأثیر بسزایی داشته است. شیعیان با ایجاد دارالسیاده‌ها و تأسیس سازه‌هایی با کاربری اجتماعی و عمومی وقف آن‌ها بر موقعیت و محبوبیت خویش افزوده بودند (ایزدی و حسین زاده، ۱۳۹۱: ۱۹). شرایط زمانه قلوب مردم را که همواره از زمان ورود اسلام به ایران با حب خاندان پیامبر عجین نموده بود، بیش‌ازپیش به تشیع متمایل نمود. به‌گونه‌ای که شیراز از قرن هفت هجری از کانون‌های مهم شیعی بود و شاهد گسترش و توسعه اماکن شیعی مانند بقعه میر احمد بن موسی، میر سید محمد بن موسی، سید علاءالدین حسین هستیم. از سادات مهم شیراز در دوره سادات طباطبایی و انجوی هستند. صاحب شیراز نامه سید قطب‌الدین احمد انجوی را «مرکز دایره سیادت و غصن شجره نبوت» معرفی می‌کند. شیراز نامه و سفرنامه ابن بطوطه در مورد جایگاه رفیع اهل شیعه شیراز اخبار و اطلاعات مناسبی ارائه می‌دهد.

نفوذ و پایگاه اجتماعی و مقبولیت شیعیان در شیراز، باعث گردید امرای آل اینجو بعد از تسلط بر فارس به شیعیان نزدیک و از آنان حمایت کنند. ملکه تاشی خاتون مادر شاه شیخ ابواسحاق باعلاقه فراوان به اهل بیت پیامبر، به توسعه بقعه حضرت احمد بن موسی همت گماشت و املاک بسیاری را وقف حرم مقدس شاه چراغ^(ع) نمود. بنا بر کتاب شیراز نامه و سفرنامه ابن بطوطه، اولین بانی توسعه حرم مقدس شاه چراغ تاشی خاتون همسر شرف‌الدین محمد اینجو است (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، جلد ۱: ۲۶۱ و نیز نک زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۱۴۸-۱۵۰).

بیان مسأله

شیراز در گذشته تاریخی خود، به علت وجود تکایا، مزارها و زیارتگاه‌های بسیار، همواره به عنوان شهر اولیا شهرت داشته است. زیارتگاه احمدبن موسی به عنوان مهمترین فضای مذهبی شهر در شکل دهی و

هدایت فعالیت‌های مذهبی و اجتماعی مطرح بوده است. مطالعه و واکاوی تاریخ این زیارتگاه حاکی از آن است که بسیاری از متنفذین و بزرگان اقدامات علمی، فرهنگی، مذهبی و اجتماعی خود را حول محور شخصیت احمدبن موسی^(ع) و زیارتگاه او انجام داده‌اند. در این میان تاشی خاتون و اقدامات او جهت توسعه حرم و اجرای برنامه‌های مذهبی و فرهنگی جایگاهی ویژه دارد؛ بگونه‌ای که او به‌عنوان نخستین بانی توسعه حرم احمد بن موسی^(ع) شناخته می‌شود.

هدف پژوهش حاضر آن است که با توجه به ساختارهای مذهبی-اجتماعی و هنجارهای نهادینه شده در جامعه شیراز قرن هشت هجری، به چگونگی نقش هویت بخش زیارتگاه احمد بن موسی^(ع) به ساختار فعالیت‌های اجتماعی زنان متنفذ و قدرتمند مانند تاشی خاتون بپردازد. فعالیت‌های تاشی خاتون، بیانگر این مسأله است که وی ضمن افزایش محبوبیت و قدرت در نزد عامه مردم، در چارچوب فرهنگ مذهبی حاکم بر فضای جامعه و نیز به پشتوانه ثروت و قدرت خود، به توسعه حرم احمد بن موسی اقدام نموده است.

سوالات پژوهش

- ۱- ساختارهای مذهبی و اجتماعی شیراز قرن هشت (یا پسا ایلخانی) در توسعه زیارتگاه حضرت احمد بن موسی چه نقشی داشته است؟
- ۲- تاشی خاتون چه اقداماتی در راستای توسعه فرهنگی شیراز با محوریت حرم شاهچراغ انجام داد؟

۱- موقعیت حرم پیش از دوره آل اینجو

آرامگاه‌های بسیاری منسوب به اهل بیت^(ع) در شیراز وجود دارد که محل احترام و زیارت بوده اما آرامگاه احمد بن موسی^(ع) مشهور به شاهچراغ از زمان پیدایش، به مهم‌ترین مرکز مذهبی شیراز تبدیل گردید. روایت مشهور درباره‌ی کشف محل قبر سید میر احمد بن موسی^(ع) در کتاب شیراز نامه تألیف ابوالعباس زرکوب شیرازی آمده است. جنید شیرازی مؤلف هزار مزار نیز گفته‌های زرکوب شیرازی را با مطالبی افزون‌تر تکرار کرده است. به‌طور کلی مأخذ و منابع تاریخی و جغرافیایی اطلاعات اندکی در این مورد و همچنین زندگانی حضرت احمد بن موسی^(ع) ارائه می‌دهند. همچنین ابو محمد نوبختی که فرق الشیعه را در قرن سوم هجری تألیف نموده، به‌جز چند اشاره محدود در رابطه با احمد بن موسی^(ع) سخنی نگفته است. روایت شیراز نامه چنین است: «امامزاده معصوم احمد بن موسی در میان شهر شیراز قریب مسجد نو افتاده است، امیر مقرب الدین مسعود بن بدر که از خاصگان و مقربان اتابک سعد بن ابوبکر بن سعد بود عمارتی در خاطر داشت، و در آن جایگاه قبری یافته‌اند مکشوف گشته شخص مبارک همچنان در حال اعتدال تغیر و تبدل در او تأثیر ناکرده، خاتمی که در انگشت مبارکش بود احتیاط فرموده‌اند منقش

به نام احمد بن موسی. ائمه و افاضل و عقلا و اعیان شیراز جمع گشته و تحقیق کرده، صورت در حضرت اتابک معروض داشتند اتابک ابوبکر مشهدی بر آنجا ساخته و عمارتی فرموده...» (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۱۵۰). بر این مینا محل قبر حضرت احمد بن موسی^(ع) در قرن هفت هجری آشکار شده است، و با حضور شیفتگان خاندان ولایت و تأسیس سازه‌های اقتصادی، مذهبی و اجتماعی پیرامون بقعه بسیار سریع به مهم‌ترین زیارتگاه شیراز و همچنین هسته اصلی و نماد شهر تبدیل گردید.

روایت دیگری نیز موجود است که بنا بر آن قبر مطهر احمد بن موسی^(ع) در قرن چهارم و حکومت فنا خسرو عضد الدوله دیلمی ظاهر شده است. در هر دو روایت شناخت هویت صاحب قبر، با توجه به انگشتی است که بر انگشت داشته و بر آن عبارت «العزالله احمد بن موسی» نقش بوده است، شناسایی شده است. آل‌بویه شیعی مذهب در طول دوران حاکمیت بر ممالک زیر سیطره خود، بسیاری از مظاهر، شعایر و مراسم‌های شیعی را ترویج نموده، اهل شیعه و به‌ویژه عالمان شیعه حمایت می‌کردند. آل‌بویه همچنین مزارات و مشاهد شیعه را بازسازی و توسعه دادند. منابع از فعالیت‌های عمرانی آن‌ها در نجف و کربلا خبر می‌دهند، نیز آرامگاه علی بن حمزه با حمایت ایشان توسعه یافت، گنبد و بارگاهی برای آن ساخته شد. منابع قرن سه و چهار هجری که تعدادی از آن‌ها مصادف با حکومت آل‌بویه تألیف شده‌اند مانند مسالک و ممالک، تجارب الامم، فارسنامه ابن بلخی هیچ اشاره‌ای به زیارتگاه احمد بن موسی^(ع) در شیراز نکرده‌اند. کتاب‌های تاریخی قرن هشتم هجری و منابع تاریخ محلی فارس آشکار شدن زیارتگاه سید احمد بن موسی را به قرن هفت هجری و حکومت اتابکان سلغری می‌دانند. بنابراین بعید به نظر می‌آید که محل قبر سید میر احمد بن موسی^(ع) در حکومت آل‌بویه مورد غفلت واقع شده باشد و تا حکومت اتابکان سلغری نامی از آن منابع تاریخی و جغرافیایی و منابع محلی فارس نباشد. از همین دوره مراکز متعدد علمی و مذهبی و اقتصادی حول آرامگاه سید میر احمد بن موسی^(ع) ساخته شد، در حقیقت حرم احمد بن موسی به هسته مرکزی شهر و نماد فرهنگی شیراز و به یکی از مراکز اصلی فعالیت‌های مذهبی تبدیل گردید. لذا با توجه به موارد فوق روایت شیراز نامه از تاریخ پیدایی بقعه احمد بن موسی^(ع) به واقعیت نزدیک‌تر و بیشتر مورد قبول است.

زیارتگاه میر احمد بن موسی علیه‌السلام از لحاظ موقع جغرافیایی در مرکز بافت تاریخی شیراز، میان مسجد جامع عتیق و مسجد نو اتابکی قرار دارد. این آرامگاه از هنگام پیدایش در قرن ششم هجری، به یکی از کانون‌های اصلی توسعه سازه‌های شهری در شیراز تبدیل گردید. به‌طور کلی اهمیت و احترام این امامزاده در نزد اهالی شیراز، مراکز علمی و فرهنگی و عام‌المنفعه‌ی بسیاری مانند مدارس، خانقاه‌ها، کتابخانه، آب‌انبار، مسجد، بازار آقا و چهار بازار را در گرداگرد حرم میر احمد بن موسی ایجاد کرد (خوب نظر، ۱۳۸۰: ۳۰۸-۳۰۷).

با این حال توسعه و گسترش فیزیکی آرامگاه میر احمد بن موسی علیه السلام در دوران، زمامداری آل اینجو در فارس، به‌ویژه در عهد حکومت شاه شیخ ابواسحاق اینجو و فعالیت‌های مادر او یعنی تاشی خاتون صورت پذیرفت. تاشی خاتون، بانی اصلی گسترش زیارتگاه احمد بن موسی است.

۲- تاشی خاتون

تاشی خاتون همسر شرف‌الدین محمود اینجو مادر شاه شیخ ابواسحاق اینجو از زنان پرنفوذ و نیکوکار در تاریخ شیراز است. کتب تاریخی، او را با عنوان فردی خیر و بانی توسعه و بازسازی آرامگاه شاهچراغ معرفی می‌کنند، مع‌الوصف در مورد تاشی خاتون و جزئیات اقدامات وقف‌های وی، منابع اطلاعات اندکی در اختیار قرار می‌دهند. اطلاعات موجود نیز برگرفته از کتاب شیراز نامه و سفرنامه ابن بطوطه است که هر دوی اینان مصادف با حکومت آل اینجو در قید حیات بوده‌اند ولی در مورد تاشی خاتون و فعالیت‌های اجتماعی او تنها به طرح کلیات پرداخته‌اند. پیش از تاشی خاتون نیز زنانی مانند زاهده خاتون، آتش خاتون، کردوجین با هدف وقف به ساخت مدرسه، مسجد، آب‌انبار اقدام نموده‌اند اما تاشی خاتون اقدام به بازسازی وقف جهت بقعه‌ای نمود که در بین اهالی شیراز از جایگاه والایی برخوردار بود. ابن بطوطه می‌نویسد: « این بقعه در نظر شیرازیان احترام تمام دارد و مردم به تبرک و توسل به زیارت آن می‌روند» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، جلد ۱: ۲۶۱).

دوران کوتاه حکومت آل اینجو بر فارس به‌ویژه دوران پانزده‌ساله شاه شیخ ابواسحاق اینجو، با وجود تنش‌های سیاسی بستر مناسبی برای فعالیت‌های اجتماعی به‌ویژه حضور زنان طبقه حکومتی و ثروتمند در عرصه‌های اجتماعی ایجاد کرده بود. تأسیس حکومت ایلخانان مغول در مقایسه با ادوار پیشین بستر مناسبی را برای حضور زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی مهیا نمود. در این دوره زنانی که از نفوذ و قدرت اقتصادی و اجتماعی برخوردار بودند به پشتوانه ثروت و نفوذ خود در حوزه خدمات اجتماعی و خیرخواهانه ورود می‌کردند. آنان به پشتوانه قدرت اقتصادی و نفوذ سیاسی به حمایت و تشویق هنرمندان و علما، ساخت ابنیه مذهبی، آموزشی و عام‌المنفعه مانند مسجد، مدرسه، آب‌انبار، کاروانسراها و وقف آن‌ها، توجه به مکان‌های مذهبی و بازسازی آن‌ها، ایام مستمندان می‌پرداختند. اهتمام زنان به این‌گونه فعالیت‌ها ضمن کمک به اعتلا فرهنگ بر اعتبار و جایگاه اجتماعی خویش می‌افزودند (حیدری و دیگران، ۱۳۹۱: ۴۶-۴۳ و نیز نک بیانی، ۱۳۸۲: ۹۰).

آل اینجو عموماً هنردوست و ادب‌پرور بوده، بخصوص دربار شاه شیخ ابواسحاق کانون تجمع اهل هنر و ادب بود. شخص تاشی خاتون با ارادت خاصی که نسبت به زیارتگاه احمد بن موسی^(ع) داشت املاک بسیاری را وقف آرامگاه حضرت شاهچراغ نمود و با علاقه قلبی به خاندان پیامبر، سادات را بسیار مورد توجه قرارداد و گرمای داشت. در طول دوره حکومت شاه شیخ ابواسحاق به بازسازی حرم مقدس سید احمد بن موسی^(ع) و

ایجاد بناهایی عام‌المنفعه وابسته به حرم مقدس اقدام کرد. فعالیت‌های ناشی خاتون همچون بناهای عام‌المنفعه، موقوفات، جلسات قرآن‌خوانی و دعا، اطعام نیازمندان و مسافران بر اهمیت و اعتبار آرامگاه احمد بن موسی بیش از گذشته افزود. ناشی خاتون در سال ۷۵۰ هجری وفات یافت و در مقبره‌ای که در کنار زیارتگاه احمد بن موسی^(ع) مخصوص خودساخته بود به خاک سپرده شد (جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۳۳۶).

۳- بازسازی و توسعه حرم

حرم مطهر حضرت احمد بن موسی^(ع) از زمان آشکار شدن در عهد اتابکان سلغری، در نزد مردم شیراز مقدس و محل تجمع و زیارت مردم بود. لذا ابنیه‌های متعدد مذهبی، تجاری و سیاسی و مسکونی در پیرامون آن قرار داشت، صاحب شیرازنامه در معرفی مقرب‌الدین مسعود وزیر اتابک ابوبکر از مدرسه، بیمارستان، دارالحدیث و اوقافی که بر آنها تعیین نموده یاد می‌کند، دو فضای اقتصادی به نام بازارحوض آقا و چهار بازار نیز توسط اتابکان سلغری در کنار زیارتگاه ساخته شد و حرم را به مسجد نو، مسجد عتیق و زیارتگاه محمد بن موسی^(ع) متصل می‌کرد. به هر روی مساجد و مدارس و دیگر ابنیه اجتماعی که پیرامون زیارتگاه را فراگرفته بودند، زیارتگاه را به هسته مرکزی شیراز تبدیل نموده بود که خود نشان از جایگاه رفیع حرم در شیراز داشته است. اما اقدامات ناشی خاتون بانی توسعه و گسترش زیارتگاه گردید. در حقیقت ناشی خاتون جدای از بازسازی بقعه زیارتگاه، مجموعه‌ای شامل مدرسه، مسجد، کتابخانه، خانقاه «زاویه» به آن الحاق می‌کند و ابوالعباس زرکوب شیرازی زیارتگاه را باشکوه توصیف می‌کند: «و اکنون در مجموع مواضع و مشاهد بدین رونق مزاری معتبر و معمور کسی نشان نداده» (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۱۵۱).

۴- گنبد

هم‌زمان با کشف مزار در قرن هفت هجری و در حکومت اتابکان سلغری نخستین بنا بر محل قبر احمد بن موسی^(ع) ساخته شد. شیراز نامه می‌نویسد اتابک ابوبکر بقعه‌ای بر قبر احمد بن موسی^(ع) ساخته است. اما متن تذکره هزارمزار چنین است: «... پس از آن حضرت را بشناختند و بر آن گنبد بساختند و بعد از آن اتابک ابوبکر بلندتر از آن کرد و در چند صباح نور از آن می‌تافت چنانچه بسیار کس می‌دیدند...» (جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۱۴۳). به هر حال اولین گنبد بر مزار احمد بن موسی^(ع) به دستور اتابک ابوبکر بن سعد و با نظارت وزیر او امیر مقرب‌الدین ابوالمفاخر مسعود بدر ساخته شد.

در قرن هشتم هجری، ناشی خاتون به توسعه حرم مقدس احمد بن موسی^(ع) اقدام نمود، گنبد زیارتگاه بازسازی گردید. جنید شیرازی در کتاب شیراز نامه می‌گوید: «در این وقت که به تاریخ سنه اربع و اربعین و سبعمائته حضرت علیه بلیس عهد و زمان ناشر المعدله و الاحسان موسسه مبنای الخیرات ممهده قواعد

الحسنات از فواضل تصدقات مقبوله بر سر روضه مقدسه او قبه عالی برآورده، که در رفعت با چرخ چنبری برابری می‌کند» (جنید شیرازی، ۱۳۵۰: ۱۵۱). این سخن بیانگر این است که گنبد جدید بسیار رفیع و زیبا بوده است و شاهکاری هنری بوده است. این گنبد چندین مرتبه در گذر زمان در حکومت‌های افشار، قاجار و پهلوی بازسازی شده است و سرانجام ۱۳۳۶ شمسی گنبد پیشین برداشته و گنبد جدید با اسکلت فلزی به جای آن قرار گرفت (نصر، ۱۳۸۳: ۷۶).

۵- مدرسه و کتابخانه

بعد از تأسیس و تثبیت حکومت ایلخانان مغول در ایران، سیاست احیاء زیرساخت‌های اقتصادی و اجتماعی با درایت و پشتکار ایرانیان متنفذ در دربار ایلخانان همانند برادران جوینی، خواجه نصیرالدین طوسی، خواجه رشیدالدین فضل‌اله همدانی دنبال گردید. این سیاست که البته با حمایت و تشویق ایلخان مغول و همچنین همراهی حکومت‌های محلی همراه بود، گسترش مراکز علمی را در گستره ایران آن عهد به دنبال داشت.

شیراز در سال‌های پس از حمله مغول از آسیب مصون مانده و به پناهگاه بسیاری از نخبگان فرهنگی و علمی تبدیل گردید. در قرن هشتم و بعد از فروپاشی ایلخانان، علی‌رغم ناپایداری سیاسی بستر فعالیت‌های فرهنگی به‌مانند قبل مساعد بود. این بستر مناسب متأثر از تلاش حکام فارس و حمایت مادی و معنوی آنان از دانشمندان و عالمان و هنرمندان است که منجر به توسعه‌ی مراکز علمی و آموزشی گشت.

تاشی خاتون با تکیه بر موقعیت، ثروت و نفوذ در حکومت شاه شیخ ابواسحاق، در راستای فعالیت‌های اجتماعی، مراکز علمی و اجتماعی متعددی در شیراز احداث وقف نمود. مدرسه و کتابخانه تاشی خاتون در کنار زیارتگاه احمد بن موسی^(ع) است. صاحب شیراز نامه می‌نویسد: «... و مدرسه رفیع بر آن ملاحق کرد...» (زرکوب شیرازی، ۱۳۵۰: ۱۵۱). کتاب تذکره هزارمزار موقعیت جغرافیایی مدرسه را کنار و چسبیده به آرامگاه می‌داند «... و در جنب آن مدرسه عالیه بنا کرد...» بنا بر کتاب شیراز شهر سعدی و حافظ ساختمان مدرسه، در کنار و در سمت جنوب آرامگاه امیر احمد بن موسی قرار داشته است (سامی، ۱۳۳۷: ۸۲). هرچند منابع در مورد تأسیس کتابخانه سکوت کرده‌اند اما به نقل از میثم جوانبخت در مقاله کتابخانه آستان احمدی و محمدی در گذر زمان هم‌زمان با توسعه آرامگاه احمد بن موسی در قرن هشتم هجری، کتابخانه‌ای نیز برای حرم مقدس ایجاد گردیده است (جوانبخت، ۱۳۹۰: ۱۰۴). مؤلف شیراز نامه و شدالازار بیان کرده‌اند که به امر تاشی خاتون مدرسه‌ای عالی در کنار زیارتگاه ساخته شد، ابن‌بطوطه علاوه بر مدرسه وجود یک زاویه را نیز تصریح می‌کند «تاش خاتون مادر سلطان ابواسحاق مدرسه بزرگی و زاویه‌ای

برای این مزار ساخت که در آن برای مسافرین طعام داده می‌شود...» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، جلد ۱: ۲۶۱). زاویه هم به معنای گوشه و هم معنای گوشه و مکانی خلوت برای عبادت، همچنین به معنای خانقاه به کار می‌رود، ولی با توجه به کارکرد آموزشی مدرسه به‌طور قطع کتابخانه‌ای برای استفاده مدرسان و طالبان علم در مدرسه وجود داشته است. به روی در حال حاضر هیچ اثری از این سازه‌ها وجود ندارد و در گذر زمان تخریب گشته‌اند.

۶- آشپزخانه

در منابع تصریح شده که مستمندان، زائران و مسافرین پذیرایی می‌شدند و به آن‌ها غذا می‌داده‌اند و نیز در مجالس خواندن دعا و قرآن بین حاضرین شیرینی و حلوا پخش می‌شد. «... و زاویه‌ای برای این مزار ساخت که در آن برای مسافرین طعام داده می‌شود... قاریان با آهنگ‌های خوش به قرائت مشغول می‌شوند و خوراک و میوه و حلوا داده می‌شود و پس از طعام واعظ بالای منبر می‌رود...» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، جلد ۱: ۲۶۱) با توجه به این امر، به احتمال بسیار آشپزخانه‌ای نیز کنار زیارتگاه قرار داشته است.

۷- قرآن تاشی خاتون

به واسطه درایت اتابکان سلغری فارس از ناامنی ویرانی از تهاجم مغول مصون مانده و در طول حکومت مغولان، به واسطه تداوم این سیاست از سوی حاکمان فارس، از ثبات و امنیت تقریبی سیاسی و اجتماعی برخوردار بود و رشد فرهنگی و حضور عالمان و هنرمندان در شیراز مدیون این شرایط بود.

در سایه‌ی امنیت موجود در فارس، بسیاری از هنرمندان به این خطه روی آورده و در حکومت آل اینجو شاهد رشد کارگاه‌های نگارگری، تذهیب و کتاب‌آرایی در شیراز هستیم. در این کارگاه‌ها کتاب‌های مذهبی، ادبی و آثار مهم شعرا و علما مصورسازی می‌شد، این نگارگری و کتاب‌آرایی دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است که با عنوان سبک شیراز از آن یاد می‌شود (رمضان ماهی و بلخانی، ۱۳۸۸: ۱۱). از مهم‌ترین آثار سبک شیراز قرآن معروف به قرآن تاشی خاتون است که از سوی تاشی خاتون وقف آستان امیر احمد بن موسی گردید. قرآن وقف شده جدای از اهمیت مذهبی آن، جز بهترین و کم‌نظیرترین آثار مکتب شیراز عهد آل اینجو از منظر هنر خوشنویسی و تذهیب به شمار می‌آید.

این اثر کم‌نظیر به سفارش شاه شیخ ابواسحاق اینجو برای تاشی خاتون تهیه گردید. سابقه‌ی مصور کردن قرآن در سی جزء یا جلد به قرن پنج هجری بازمی‌گردد (هوشیار و میراخانو، ۱۳۹۵: ۹) و در دوره آل اینجو نیز قرآن‌ها را به همان سیاق در سی جلد مصور می‌کردند. این قرآن در ابعاد ۳۶×۵۰ تهیه شده است. از ویژگی‌های این قرآن آن است که نام خوشنویس و مذهب در آن قید شده است. قرآن تاشی

خاتون در سی بخش توسط بهترین خوشنویس مکتب شیراز، یحیی صوفی جمالی تدوین گشته است. کیانوش معتقدی در پژوهشی بانام شکوه خوشنویسی و تذهیب در مکتب شیراز با استناد به نسخه بازمانده از قرآن تاشی خاتون که در موزه پارس نگهداری می‌گردد می‌نویسد: « این قرآن در روزگار سلطان السلاطین اسکندر زمان ابواسحاق، به امر وی توسط بنده گناهکار یحیی الجمال الصوفی در سال ۷۴۵ ه. ق در شهر شیراز کتابت گردید» (مقتدری، ۱۳۸۷: ۱۲۰). کتیبه خدای خانه مسجد عتیق نیز اثر خوشنویس موسی یحیی جمالی است. امضاء حمزه بن محمد العلوی در جزء سی‌ام آمده که نشان می‌دهد تذهیب این اثر نفیس را انجام داده است. این دو تناسب منحصر به فردی را بین ویژگی‌های تذهیب و خوشنویسی در کتاب‌آرایی این اثر ایجاد کرده‌اند (همان). در مورد تاریخ کتابت قرآن تاشی خاتون، در قسمت یازده سال ۷۴۵ هجری و در قسمت سی‌ام، یک سال بعد یعنی ۷۴۶ هجری آمده است لذا بر این اساس، قرآن تاشی خاتون در عرض یک سال مصور گردیده. این اثر در موزه پارس نگهداری می‌گردد و در آخرین صفحه جزءهای ۲-۳-۱۱-۳۰ متن وقف نامه، تاریخ کتابت و نام خوشنویس و مذهب اثر آمده است.

قرآن تاشی خاتون از منظر جلد، تذهیب و خوشنویسی از شاهکارهای هنری قرن هشت هجری است. کتیبه‌های قرآن تاشی خاتون دارای ساختار هندسی هستند و درون آن‌ها با نقوش اسلیمی و ختایی طراحی شده و حاشیه صفحات با نقوش اسلیمی طلایی و سفیدرنگ و حاشیه صفحات با طرح‌های هاشوری به شکل موج و متقاطع تزیین شده است. تمام عناصر تزیینی در ساختاری هندسی جای قرار گرفته‌اند که باعث گردیده کل این اثر از نظم وحدت برخوردار باشد. از سویی تناسب شیوه تذهیب با نوع خوشنویسی بر تناسب و زیبایی قرآن تاشی خاتون افزوده است. (هوشیار و میرزاخانلو، ۱۳۹۵: ۱۴-۱۱).

۸ - موقوفات

در فرهنگ ایرانی و اسلامی، وقف به‌عنوان یک سنت حسنه که کارکردهای اجتماعی متعددی به همراه داشته همواره مورد تأکید و توجه بوده است. درآمد اوقاف صرف اموری چون ساخت مراکز آموزشی و مذهبی، حمایت از مستمندان، تأسیس مراکز عام‌المنفعه مانند قنات، آب‌انبار و بسیاری امور دیگر می‌گشت.

فعالیت‌های تاشی خاتون علاوه بر توسعه و بازسازی زیارتگاه احمد بن موسی^(ع) شامل وقف چندین روستا و زمین مزروعی منطقه میمند نیز هست. احتمالاً منطقه میمند از املاک آل اینجو بوده است که تاشی خاتون وقف کرده است « از موقوفات حضرت شاهچراغ^(ع) بعضی از دکاکین و کاروانسرای و حمامی و همچنین ملک میمند و توابع آن است. میمند قصبه‌ای است از فارس که میان شرق و جنوب شیراز واقع است حاصلش غله و برنج و میوه‌های بسیار نیکو انگورش موفور است بخصوص بادام و گل سرخ و گلابش به عالم مشهور. آنجا را تاشی خاتون مادر شاه شیخ ابواسحاق بن محمود شاه که مالک بوده وقف

نموده بر بقعه متبرکه حضرت امیر احمد بن موسی علیهم السلام...» (فرصت الدوله، ۱۳۶۲: ۴۴۶). درآمد این موقوفات صرف تهیه وسایل موردنیاز برای آرامگاه و هزینه مراسم‌های مذهبی که در آنجا برگزار می‌گردید، اطعام مستمندان، زائرین و مسافران، مراکز آموزشی وابسته به بقعه می‌گردیده است.

۹- برگزاری جلسات قرآن و مجالس مذهبی

توجه ناشی خاتون به آرامگاه احمد بن موسی^(ع) و برگزاری مجالس دعا و خواندن قرآن، بیش از گذشته بر اهمیت و اعتبار زیارتگاه افزود. حمایت وی از علما و سادات و فقها و دعوت از آن‌ها جهت تدریس و برگزاری جلسات وعظ و خطابه، زیارتگاه شاه‌چراغ را به مهم‌ترین کانون تجمع مردمی در شیراز تبدیل نموده بود. جلسات خطابه و تلاوت قرآن هرروز برقرار بوده و قاریان به تلاوت قرآن مشغول بوده‌اند. از حاضرین در جلسات با حلوا و میوه پذیرایی می‌شد. همچنین آشپزخانه وابسته به زیارتگاه به‌طور مداوم میان مستمندان و نیز زائرین حرم مقدس غذا توزیع می‌کرد.

شخص ناشی خاتون هر هفته در شب دوشنبه از آرامگاه زیارت می‌کرده است، در این وقت مراسم‌های فوق باشکوه‌تر از روزهای دیگر برگزار می‌گردید. نواختن طبل و شیپور در زیارتگاه احمد بن موسی^(ع) از ابتکارات ناشی خاتون است و از همین دوره آغاز شد. این بطوطه در سفر به شیراز شاهد شیوه‌ی برگزاری مراسم آیینی در حرم احمد بن موسی^(ع) بوده است وی در این باره می‌نویسد: «... دسته‌ای از قاریان همواره بر سر تربت قرآن می‌خوانند خاتون شب‌های دوشنبه را از این بقعه زیارت می‌کند در آن شب قضات و فقها و سادات شیراز در آنجا فراهم می‌آیند... این جمعیت چون در بقعه گرد آیند به ختم قرآن می‌پردازند، قاریان با آهنگ‌های خوش به قرائت مشغول می‌شوند و خوراک و میوه و حلوا داده می‌شود و پس از طعام واعظ بالای منبر می‌رود و همه این تفصیلات در فاصله بین نماز عصر و شام انجام می‌یابد. خاتون در غرفه مشبکی که مشرف بر مسجد است می‌نشیند و آخرسر هم بر در مقبره چون در سرسرای پادشاهان طبل و شیپور و بوق می‌نوازند» (این بطوطه، ۱۳۷۶، جلد ۱: ۲۶۱).

نتیجه

هجوم مغول و تشکیل حکومت در ایلخانی آغاز دوره‌ای جدید در تاریخ ایران است. به‌گونه‌ای که سبک و نگاه متفاوت آنان به زندگی فردی و اجتماعی در دادوستد فرهنگی میان آنان و داشته‌های تمدن ایرانی-اسلامی نمود یافته است. سهل‌گیری آنان در امورات مذهبی، بستر مناسبی برای رشد مکتب شیعه و بروز اجتماعی بیشتر نمادهای شیعی در جامعه ایران را فراهم آورد. استمرار این امر در ایران قرون بعد، با واکاوی فعالیت‌های خیرخواهانه و امور عام‌المنفعه در جوار بقاع متبرکه قابل مشاهده است. در این میان،

نباید از حضور فعال و نمایان زنان در جامعه سیاسی - فرهنگی ایران پسا ایلخانی غافل شد. چراکه از قابل توجه‌ترین پیامدهای اجتماعی استمرار ایلخانان در ایران محسوب می‌شود. قرن بعد و در شیراز عصر اینجو با توجه به بافت علمی و فرهنگی و زمینه‌های مساعد مذهبی مانند حرم مطهر شاهچراغ^(ع) فرصتی مناسب برای فعالیت‌های تاشی خاتون فراهم می‌آورد. وی با توجه به موقعیت سیاسی و اقتصادی خانواده‌اش و همچنین آزادی‌هایی بیشتری که زنان نسبت به گذشته داشتند؛ آرامگاه احمد بن موسی^(ع) را به‌عنوان مکانی ویژه برای بروز اندیشه‌هایش قرارداد. گستره فعالیت‌های تاشی خاتون بیانگر نگاه دقیق و کلان وی به مذهب و جایگاه آن در نزد مردم و همچنین موقعیت مرقد افرادی سرشناس مذهبی چون حضرت احمد بن موسی^(ع) در رشد فرهنگی شهر است. توجه دقیق تاشی خاتون به تعلیم و تربیت و تأمین نیازهای مالی یک فعالیت فرهنگی در بستر وقف، علاوه بر رفع دغدغه‌های اولیه طالبان علم، حکایت از فهم دقیق و برنامه بلندمدت و همچنین آگاهی خاتون از پیوند اقتصاد، فرهنگ و رشد علمی دارد. مذهب، خصوصاً جایگاه و میزان تأثیرگذاری خاندان پیامبر اکرم^(ص) در اتخاذ تصمیمات فرهنگی آن دوره نقش پررنگی دارد. توجه تاشی خاتون به مسائل هنری که نمودهای گوناگونی چون تزئینات درون حرم یا قرآن‌های وقفی دارد، علاوه بر ذوق و طبع سلیم وی، شناخت و آگاهی هنری و مشاوره‌های هنری در توسعه حرم و مسائل زیبایی‌شناسی آن را می‌رساند. که این بدون توجه به آموزش متنوع و دقیق زنان درباری و خانواده‌های متنفذ نیست. مجموعه‌ی این اقدامات بر اهمیت جایگاه حرم احمد بن موسی^(ع) در شیراز افزود و معمورترین و پررونق‌ترین زیارتگاه شیراز در قرن هشتم هجری گردید. تا آنجا که تاشی خاتون به‌عنوان اولین توسعه‌دهنده و بانی حرم مطهر شناخته می‌شود. و به سخنی می‌توان گفت: استمرار و پویایی مذهبی شیراز به‌عنوان سومین حرم اهل بیت در ایران را در مرقد شریف احمد بن موسی و تاشی خاتون به‌عنوان یک زن محب اهل بیت و فعال اجتماعی جستجو کرد.

منابع

۱. ابن بطوطه (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه، جلد ۱، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: سپهر.
۲. ایزدی، حسین و صدراله اسماعیل‌زاده. (۱۳۹۱). جایگاه وقف در توسعه تشیع در عصر ایلخانان، مجله تاریخ اسلام، ۵۰: ۱۸۲-۱۵۱.
۳. سامی، حسن. (۱۳۷۷). شیراز شهر سعدی و حافظ، شیراز: بی نا.
۴. بحرانی پور، علی و سیده زهرا زارعی. (۱۳۸۹). خاستگاه‌های اقتدار و مقبولیت آل اینجو، فصلنامه علمی و پژوهشی تاریخ اسلام و ایران، شماره ۸: ۵۲-۳۰.
۵. بیانی، شیرین. (۱۳۸۲). زن در ایران عصر مغول، تهران: دانشگاه تهران.
۶. جنید شیرازی، عیسی. (۱۳۶۴). تذکره هزار مزار، تصحیح نورانی وصال، شیراز: کتابخانه احمدی.
۷. جوانبخت، میثم. (۱۳۹۰). کتابخانه آستان مقدس احمدی و محمدی^(ع) در گذر زمان، کتاب ماه کلیات، ۱۶۰: ۱۰۴-۱۰۷.

۸. - حسینی فسایی، حاج میرزا حسن. (۱۳۷۸). فارسانه ناصری، جلد ۲، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
۹. - حیدری، سلیمان. (۱۳۹۵). بررسی چگونگی ورود و گسترش تشیع در فارس از آغاز تا پایان حکومت آل اینجو، تاریخ‌نگار، ۱۰: ۶۲-۵۰.
۱۰. - خوب نظر، حسن. (۱۳۸۰). تاریخ شیراز از آغاز تا ابتدای سلطنت کریم‌خان، به اهتمام جعفر مؤید شیرازی، تهران: سخن.
۱۱. - رمضان ماهی، سمیه و حسن بلخاری. (۱۳۸۸). تأثیر هنر ایران کهن بر مکتب شیراز دوران آل اینجو، کتاب ماه هنر، ۱۳۴: ۴۳-۳۴.
۱۲. - زرکوب شیرازی. (۱۳۵۰). شیراز نامه، به اهتمام اسماعیل واعظ جوادی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۱۳. - ستوده، حسینعلی. (۱۳۴۶). تاریخ آل مظفر، جلد ۱، تهران: دانشگاه تهران.
۱۴. - فرصت الدوله شیرازی، سید محمد نصیر. (۱۳۶۲). آثار عجم، علی دهباشی، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
۱۵. - فرچانلو، حسین. (۱۳۸۵). امامزاده احمد بن موسی معروف به شاه‌چراغ، وقف میراث جاویدان، ۵۳: ۳۲-۲۳.
۱۶. - مستوفی، حمداله. (۱۳۸۹). نزه القلوب، تهران: اساطیر.
۱۷. - مصطفوی، سید محمدتقی. (۱۳۴۳). اقلیم پارس، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
۱۸. - معتقدی، کیانوش. (۱۳۸۷). کتاب و کتاب‌آرایی در مکتب شیراز، آینه خیال، ۱۰: ۱۲-۱۱۸.
۱۹. - ملک‌زاده، الهام. (۱۳۸۵). وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زن در دوره مغول و ایلخانی، مجله مسکویه، ۴: ۲۰۷-۱۶۷.
۲۰. - منظورالاجداد، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). املاک اینجو وقف خاص در دوران ایلخانان نمونه فارس، وقف میراث جاویدان، ۱۰: ۷۳-۶۸.
۲۱. - مہراز، رحمت‌اله. (۱۳۴۸). بزرگان شیراز، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
۲۲. - هوشیار، مهران وحیده میرزاخانلو. (۱۳۹۵). ویژگی‌های ساختاری تذهیب قرآن ناشی خاتون، فصلنامه علمی و پژوهشی نگره، ۴۰: ۱۵-۵.